

עדינה בר-אל

“בריגדת הנייר” של מכון יו”א (YIVO)

על הספר: “דוד פישמן, מחתרת הנייר: המלחמה על אוצרות הרוח של ירושלים דליטא”

הוצאת בית שלום עליכם ומאגנס, 2020

הקדמה – אני במכון יו”א בניו-יורק

בקיץ שנת 2000, כאשר הייתי בשלבים האחרונים של עבודת הדוקטורט שלי, נסעתי למכון יו”א בניו-יורק, כדי למצוא חומר נוסף על זה שכבר מצאתי בספרייה הלאומית בוורשה, באוניברסיטת הארווארד בבוסטון וכמובן בארץ – בספרייה הלאומית בירושלים ובספריות ומכונים נוספים.

במשך שלושה שבועות ישבתי במכון יו”א ברחוב ה-15 בניו-יורק, החל משעת הפתיחה בבוקר ועד שעות אחר-הצהריים המאוחרות. נברתי שם במכלים ובתיקים ומצאתי אוצרות של ממש, עדויות מקוריות על החיים במזרח אירופה: התכתבויות של סופרים; תעודות בתי ספר עם שמות התלמידים ותמונותיהם; כרטיסי קוראים של ספריות; מסמכים בעניינים שונים, כגון: משלוחי ספרים מאמריקה לפולין, רשימות של עיתונים שחולקו לבתי הספר השונים, כולל מיספר העיתונים שסופקו לכל בית-ספר; טיוטות של ספרים, ביניהם, מכתבים ששלחו סופרים לזלמן רייזען, עורך האנציקלופדיה של סופרי יידיש, ובכל מכתב – ביוגרפיה בכתב ידו של הסופר ורשימת מאמריו וספריו. ועוד ועוד.

מה ידעתי אז על מכון יו”א?

בדקתי בפירסומים קודמים שלי, ובעיקר בספרי “בין העצים הירקרקים”, המבוסס על הדוקטורט שלי (ירושלים, 2006). ושם היו הפרטים שידעתי בעבר על יו”א והרי הם: מכון יו”א (YIVO), ראשי תיבות של השם ביידיש: “יידישער וויסנשאפטלעכר אינסטיטוט” [המכון היהודי המדעי] – הוקם בשנת 1925 בוויילנה, ובו נאסף חומר דוקומנטרי בנושאי היסטוריה, ספרות, אמנות ואתנוגרפיה של העם היהודי. תנועה זו של איסוף ושימור תעודות היסטוריות ואוצרות תרבות יהודיים החלה עוד בשנת 1891, עם הצעתו של ההיסטוריון שמעון דובנוב לאסוף תעודות היסטוריות יהודיות (כגון פנקסי קהילות וחברות), למינן, לקטלגן ולפרסמן.

יו”א פעל להעשרת האוספים שלו באמצעים שונים, ביניהם עריכת תחרייות. דוגמה: הוועד האתנוגרפי פירסם תחרות בנושא המלחמה והשתקפותה ב’אנרים שונים. במסגרת זו נתבקשו המתחרים לאסוף מעשיות, שירים, בדיחות, אמרות ועוד, ולשלוח ליו”א.

בתחום הספרות היהודית העסיק המכון חוקרים וכותבים. תערוכות שונות נערכו ביו”א. אחת מהן היתה תערוכת שלום-עליכם לציון יום הולדתו ה-75 של הסופר. בתערוכה הוצגו ספריו בהוצאות השונות, כתבי-עת בהם פירסם יצירות, תרגומים לשפות שונות של יצירותיו וכאלה שעובדו לתיאטרון. בתערוכה זו ביקרו 50,000 איש. בבניין יו”א נפתח חדר פרץ ובו הוצאות שונות של יצירותיו, מכתבים, כתבי יד ועוד. לכבוד הפתיחה הגיעה אלמנתו של הסופר לוויילנה. וכמובן שהיתה במכון מחלקה לכתבי יד. ליו”א היו “אספנים” ברחבי העולם היהודי, גם מעבר לים, שאספו פתגמים, סיפורים, נתונים על קהילות ועל בתי-ספר יהודיים ועוד.

עוד ידעתי אז, שחלק מהחומר שהיה מצוי במכון יו”א בוויילנה, הוברח בעת מלחמת העולם השנייה על ידי “בריגדת הנייר”, אנשים שהחביאו מסמכים וכתבי יד בבגדיהם, וכך הגיע החומר ליו”א בניו-יורק.

אבל את הפרטים המרתקים על אופן הצלת החומר, על היקפו העצום, ועל מי שהיו הגיבורים שעשו זאת; כל זאת למדתי לאחרונה מספרו של דוד פישמן “מחתרת הנייר”.

ספר מרתק על מעשי גבורה למען הצלת אוצרות הרוח היהודיים

דוד פישמן הוא פרופסור להיסטוריה יהודית בבית המדרש לרבנים בניו יורק (JTS). הוא חקר את הנושא, התבסס על יומנים אישיים, ספרי זיכרונות, מכתבים וראיונות אישיים. כל אלו נשזרו לספר מרתק, שהקריאה בו שוטפת ומעשירה.

בעת מלחמת העולם השנייה, הקים הצבא הגרמני מטה מיוחד בשם כוח רוזנברג (ERR), שבזו אוצרות תרבות ממוזיאונים לאומיים, מספריות ומאוספים פרטיים והעביר אותם לגרמניה. במיוחד התעניינו הגרמנים בחומר שקשור ביהדות, וזאת במגמה להקים בפרנקפורט מכון מחקר, שיבסס באופן "מדעי" את הראיות לכך שהיהודים הם גזע נחות ויצדיק את הצורך בהשמדתם. הגרמנים כבשו את ווילנה ב-24 ביוני 1941. בוילנה, מלבד מכון יו"א, היו מוסדות תרבות עם אוצרות רוח רבים. ביניהם ספריית שטראשון שנוסדה ב-1885, לאחר שהרב מתתיהו שטראשון הוריש את ספריו לקהילה. היו בה 35 אלף ספרים לפני פרוץ המלחמה. הספרן היה חייקל לונסקי. כמו כן היו בוילנה מוסדות חינוך שונים, ביניהם הגימנסיה הריאלית, ישיבות, בתי מדרש וה'קלויז' של הגאון מווילנה מהמאה ה-18.

הגרמנים מינו את ד"ר יוהנס פוהל להיות אחראי על מיון הספרים ביו"א, ובעצם על הביזה. הוא היה תיאולוג קתולי וקצין נאצי, שידע מעט עברית ויידיש, לאחר לימודים של שנתיים בירושלים. בפברואר 1942 הטילו על כמה עשרות יהודים מן הגטו למיין את הספרים, העיתונים וכתבי היד במכון יו"א. מה שהיה חשוב נועד להישלח לגרמניה, והשאר לגריסה.

העובדים היהודים, ובראשם המשוררים שמרקה קצ'רגינסקי ואברהם סוצקובר, החלו להבריח מסמכים וספרים. השיטות היו שונות, העיקרית שבהן: בסוף יום העבודה הם היו עוטפים את גופם בניירות, ומעליהם לובשים בגדים. כינו אותם "בריגדת הנייר". אנשים אלו הסתכנו בסכנת מוות, כי בשערי הגטו עמדו שומרים גרמניים ובדקו את הנכנסים. לעיתים סיפרו לשומרים שהניירות נועדו להבערת אש בתנור בבית. וכן היו עוד הזדמנויות כגון הברחת ספרים בתוך רהיטים שהובאו לגטו. אנשי מחתרת הנייר נעזרו באנשי המחתרת בגטו במציאת מקומות מסתור לחומר שהוברח: בדירות, בספריית הגטו, בבונקר עם כלי הנשק של המחתרת ועוד. בין החומרים שניצלו היו יומן הנעורים של תיאודור הרצל, 'פנקס הקלויז' של הגאון מווילנה, מכתבים של י"ל פרץ, שלום עליכם, ביאליק ומאפו.

רבים ממצילי האוצרות נספו במחנות העבודה והריכוז. ביניהם הבלשן וחוקר היידיש זליג קלמנוביץ, ממייסדי יו"א, והרמן קרוק, שהיה אחראי על ספריית הגטו. שניהם כתבו יומנים בעת שהייתם בגטו, ואלו משמשים כמקור מידע על החיים בגטו ועל המלחמה לשימור המסמכים והספרים.

המשוררים, מראשי בריגדת הנייר, שמרקה קצ'רגינסקי ואברהם סוצקובר, ניצלו. אחרי המלחמה הם חזרו לוילנה והחלו לאסוף את המסמכים והספרים שהוטמנו בגטו ובמקומות אחרים בעיר. בינתיים הוקם בניו-יורק מכון יו"א על ידי הבלשן מקס וויינרייך, המנהל הקודם של יו"א, שנמלט מליטא כבר בשנת 1940. המטרה היתה להעביר את כל החומרים שניצלו לשם. אולם אז ליטא, ובתוכה וילנה, היו שייכות לברית-המועצות, והממשלה במוסקווה הערימה קשיים. בסופו של דבר הצליחו להבריח את החומר לניו-יורק. עוד ספרים רבים מאוד שנבזזו מידי יהודים, גם מווילנה, נמצאו באזור האמריקאי של גרמניה הכבושה. הצבא האמריקאי התכוון להחזיר את הספרים לערים מהן נלקחו. ולאחר פעילות דיפלומטית לא קלה, הצליח מנהל יו"א בניו-יורק, מקס וויינרייך, להעביר הכול למכון המחודש שהקים.

ומה לגבי שני המשוררים שהובילו את מבצע ההצלה בוילנה?

קצ'רגינסקי – שכתב את מילות השיר הידוע "פונאר" – חי אחרי המלחמה בארגנטינה ונהרג בתאונת מטוס ב-1954.

סוצקובר חי בתל-אביב עד פטירתו ב-2010, ונחשב כאחד המשוררים הבולטים ביידיש.

"הספר מעביר אותם מעל לחומות הגטו"

נוסף לתיאור הגבורה של אנשי "בריגדת הנייר" ושותפיהם, דוד פישמן מעלה בספרו "מחתרת הנייר" תמונה חיה של החיים בוילנה הכבושה, בעיקר בגטו. בין השאר מסופר על ספריית שטראשון, שהיתה בתחום הגטו. בשנת 1942, לאחר שנה של פעילות, היו קוראים רשומים

בספרייה. בנוסף לספריית ההשאלה, היה אולם קריאה, בו ביקרו חוקרים ואנשי חינוך והשתמשו בספרי עיון, ובנוסף להם מבקרים שעיינו בכתבי עת ועיתונים מלפני המלחמה.
בחרתי לסיים עם דבריו של הרמן קרוק, שהיה הספרן בספרייה זו בגטו. הוא הסביר את תופעת הקריאה המרובה בגטו, למרות התנאים הנוראיים:
"בגטו יש בקושי שבעים סנטימטר של שטח מגורים לאדם. הכול נמצא על הרצפה. אין שולחנות ואין כסאות. החדרים הם צרור חפצים אחד ענק. אנשים שוכבים על השקים שלהם... הספר מעביר אותם מעל לחומות הגטו אל העולם הרחב. הקוראים יכולים לפחות לחלץ את עצמם מבדידותם המדכאת ולקשור את עצמם במחשבותיהם אל החיים, אל חירותם האבודה."